

בין התנחלות לגלות – לחקר העריכה של נביאים ראשונים מאת נח חיות.
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשע"ו. 582
עמודים. ספר מודפס: 138-124.20 ש"ח; ספר מקוון: 103.50 ש"ח.

ספרו של נח חיות הוא עיבוד, הרחבה ועדכון של עבודת דוקטור בהנחיית פרופ' יאיר זקוביץ, שהוגשה לסנט האוניברסיטה העברית בשלהי תשס"ח. סוגיית העריכה של ספרי נביאים ראשונים – יהושע, שופטים, שמואל ומלכים (=נ"ר) – היא עניינו של הספר. השאלות שמעסיקות את כותבו הן: "אימתי נכתבו ספרי נביאים ראשונים, מי כתבו אותם? מי הם העורכים שהפכו את הכתובים לחיבור גדול המתאר ברצף את תולדות עם ישראל בארצו, מכיבושה של ארץ כנען ועד חורבן בית המקדש וגלות בבל?" (פתח דבר, עמ' יג). שאלות מסוג זה הן העומדות במרכזו של חקר המקרא הביקורתי.

התאוריה ששלטה בחקר המקרא לגבי ספרי נ"ר, למן שנות החמישים של המאה ה-20 וכמעט עד סופה, היתה זו של חוקר המקרא הגרמני, מרטין נות (1902–1968), שראה ביחידה הספרותית שראשיתה בדברים פרק א' וסיומה במלכים ב' פרק כ"ה יצירה ספרותית אחת, אותה הוא כינה 'היסטוריה דויטרונמיסטית' (=היסטוריה משנה-תורתית), משום זיקתה התכנית והלשונית הברורה לספר דברים, המכונה גם 'משנה תורה' (=דויטרונמיום). לשיטתו, מאחורי חיבור זה עומד מחבר אחד, שאמנם השתמש במקורות קדומים שהיו לפניו, אך הוא האחראי לעיצובם החדש ולמסר האחיד שהם מבטאים. מחבר זה לא גלה אלא ישב בבנימין ולכן המקורות השונים היו זמינים לו. הוא כתב את ספרו לאחר חורבן ירושלים, הרס המקדש והגליית מרבית תושבי יהודה בבלה. תחושת האסון הלאומי והצורך לנמקו הם איפוא, שהניעו אותו מחבר לכנס את מסורות העבר ולנמק את המהלך הטראגי של ההיסטוריה. היה זה אלכסנדר רופא, מהמתנגדים לאותה תאוריה, ששאל מדוע היא אומצה על-ידי כה רבים ולמשך זמן יחסית ארוך. ותשובתו, שאינה רק נסמכת על סמכותו המדעית של נות ואסכולתו, משכנעת. לדעתו, תאוריה זו ענתה על צרכים היסטוריים ותיאולוגיים של פרשנים רבים, הן משום שהיא שייכה את נ"ר לימי הבית הראשון והן משום שמבחינה תיאולוגית היא סיפקה מסר דתי עקבי (מבוא לספרות המקרא, תשס"ו, עמ' 151).

ספרו של חיות בא לקעקע את שיטתו של נות בהתבססו על בחינה מקיפה של ארבעת ספרי נ"ר ולא רק בהתייחסות לספר אחד או בכתיבה מצומצמת של מבוא או מאמר, כדבריו: "עיקר החידוש במחקרי הוא בעצם הניסיון להקיף את ספרות נ"ר כולה, ובכך שאיני מניח מראש את הנחת קיומה של היסטוריה דויטרונמיסטית" (עמ' 493). לשיטת חיות לא היה חיבור היסטוריוגרפי דויטרונמיסטי אחד שתיאר את תולדות עם ישראל מההתנחלות ועד לגלות, ויש לראות בספרי נ"ר ארבעה חיבורים עצמאיים, שעברו עריכה ספרותית רב-שלבית ומתמשכת, ובמהלכה נכרכו לרצף אחד, שתפקידו להציג את המשמעות של מהלך ההיסטוריה, ולהבהיר ששיבתו של עם ישראל על אדמתו מותנית בהליכה בדרכי ה' ובשמירת מצוותיו. יתרה מזאת, חיות מבליט – ולדעתי בצדק – את קיומה של יצירה ספרותית ענפה קדם דויטרונמיסטית, שחודשה לאחר הגלות. לדבריו התזה של נות "אינה עומדת במבחן הביקורת הספרותית. ספרי נ"ר מציגים מגוון דעות, המשתקפות הן ממקורותיהם והן מעריכתם" (עמ' 494). עם זאת, עוצמת חידושו של נות ניכרת אף בחיבורו, וכך הוא כותב: "מקבל אני את התאוריה שלו בדבר זמנו של 'מחבר' ההיסטוריה הדויטרונמיסטית... וכן את מניעיו, כפי שהיטיב לתאר אותם ואפילו את אחד המרכיבים המרכזיים של התאוריה – השימוש בנאומים ובקטעי עריכה כסימן היכר של הדויטרונמיסט (יהו' כ"ג; שופ' ב' 11-19; שמ"א י"ב)" (שם).

בפתח הדבר לספרו כותב חיות בצניעות רבה: "לא חוקר אני אלא מורה ומחנך" (עמ' ד), אך ספרו משלב את שני הכובעים, הן זה של החוקר והן זה של המורה. לפנינו מחקר שיטתי, מעמיק ויסודי על פי מיטב המסורת של ביקורת המקרא, שמוגש לקורא בצורה בהירה וסדורה.

לאחר מבוא שמתאר את המחקר שקדם למרטיין נות, הוא מפרט בתזה של נות, בתגובות שעוררה ובהתייחסות לחולקים עליה. המבוא מסתיים בתיאור שיטת המחקר שלו ובמבנה הספר, המורכב בעיקרו מחמישה פרקים.

הפרק הראשון (עמ' 30–117) דן ביחס שבין ספר יהושע לספרות התורה, ובו הוא מתנגד לשיטת ולהאוזן (1844–1918), מגדולי חוקרי המקרא, לפיה יהושע הוא המשך לספרות התורה (Hexateuch ולא Pentateuch). חיות סבור שספר יהושע גם אינו חלק אורגני של הספרות הדו־טרונומיסטית ונשקפת בו עריכה דו־טרונומיסטית מאוחרת מימי הבית השני, שהיא אחראית לשילוב סיפור הכיבוש עם ספר הנחלות הכוהני ולזיקה הגדולה לספרות התורה. את הביטוי המובהק לכתיבה דו־טרונומיסטית טיפוסית הוא מייחס לפרק כ"ג ביהושע, ובנקודה זו הוא מוצא את החידוש המובהק של מחקרו, שמראה כי ספר יהושע בבסיסו אינו חלק מהחיבור ההיסטורי הגדול.

הפרק השני עוסק ביחס שבין יהושע לשופטים (עמ' 118–212), אך רובו מוקדש לסיומו של ספר יהושע, ובו ניתוח מפורט של פרקים כג-כד ושל תחילתו של ספר שופטים (שופ' א' 1-ב' 5), שהוא רואה בו מעין נספח לספר יהושע, ומיעוטו מבוא לספר שופטים עצמו (ב' 11–19), שגם לו תוספות (ב' 6–10 ו-ב' 20-ג' 6) מאוחרות. עניינו של הפרק השלישי (עמ' 213–311) הוא היחס שבין שופטים לשמואל. בדיקת הזיקות וההשוואות בין שני ספרים אלה מוכיחה לדעתו שאין מקום לדבר על מחבר אחד.

הפרק הרביעי (עמ' 312–413) הוא דיון ביחס שבין שמואל למלכים, שעל אופיו הדו־טרונומיסטי אין עוררין. דיון שמאפשר לו להבליט את שונות העריכה של מלכים מזו של ספר שמואל, שרק תוספות עריכה מאוחרות מעידות על התערבות דו־טרונומיסטית, מה ששוב בא ללמד על עורכים שונים.

הפרק החמישי (עמ' 414–481), שלא כקודמיו, אינו עוסק בכל ספר בנפרד וביחסי הספרים זה לזה, אלא מוקדש לעולם האמונות והדעות הנשקף מספרי נביאים ראשונים ביחסם לאמונות ודעות שמייחדות כתובים או ספרים אחרים. הנושאים בהם חיות מתמקד הם: הפולחן והיחס לעבודה זרה; התגלות האל באמצעות נביאים ושימוש בעזרים כמו: גורל ואורים ותומים; מסורות מסעי הארון למן הכיבוש ועד הבאתו למקדש שלמה; ולבסוף תורת הגמול והפרשנות הדתית של מהלך ההיסטוריה. גם בחינת עולם זה של אמונות ודעות מחזקת את מסקנותיו שהוצגו בפרקים הקודמים. באמצעות הביקורת הספרותית הוא מראה את ההבדלים בין העריכה הדו־טרונומיסטית לבין חומר המקורות.

ביחידה החותמת את הספר (עמ' 482–494), שכינויה: "סוף דבר – ארבעה סיפורים שנכרכו יחד", מסכם חיות את המסקנות החלקיות שעלו מהפרקים הקודמים, לפיהן אין מקום לתזה של נות בדבר חיבור דו־טרונומיסטי גדול, שהקיף את ההיסטוריה שמן ההתנחלות ועד לגלות. לשיטתו, "התקופה תועדה במקורות שונים אשר עברו עריכות שונות, רק חלקן עריכות דו־טרונומיסטיות עצמאיות, מבלי זיקה ספרותית מלאה ביניהן" (עמ' 489–490). היוזמה ליצירת רצף אחד היא אפוא תוצאה של הגלות ושל הצורך להבין את ההיסטוריה כולה כתוצאה של תהליך שראשיתו בימי הזוהר של יהושע, דרך תהליך של התדרדרות מימי השופטים ועד השפל של מלכי ישראל ויהודה.

הספר מסתיים (עמ' 495–582) בנספח, רשימת קיצורים, רשימה ביבליוגרפית עשירה ומפתח מקורות.

צודק חיות בטענתו ש"כוחו של המחקר הזה בהיקפו" (עמ' 494) ומשום צניעותו הוא אינו מציין שכוחו של המחקר הזה גם בהיותו מחקר ספרותי-ביקורתי שיטתי למופת. הספר עשיר בניתוחים מפורטים ויסודיים, שנועדו לאנשי מקצוע חוקרים וסטודנטים שעוסקים או מתעניינים בהיסטוריוגרפיה המקראית בכלל ובהיסטוריה הדויטרונומיסטית בפרט. אך חיות עצמו מודע לכך שההיקף הוא "גם חסרונו הגדול. שכן לא ניתן להקיף הכול עד גמירא" (שם). כך מצאתי עצמי תוהה מדוע עיסוקו בספר דברים היה כל כך מינימלי, ומדוע ספר יהושע ולא ספר דברים על רבדיו מהווה לדעתו מפתח לפיצוח חידת החיבור הדויטרונומיסטי. אין תימה שחיבורו אינו מקיף את כל הביבליוגרפיה העשירה הקיימת בנושא. זה פשוט בלתי אפשרי, אך מצד שני התפלאתי מדוע דברים שכתבתי על חיות רובו של ספר שופטים קדם-דויטרונומיסטי אינם נזכרים, או מדוע ספרו של נדב נאמן *העבר המכונן את ההווה: עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר חורבן ירושלים* (תשס"ב), המוקדש אף הוא לכתיבה הדויטרונומיסטית ומעלה בעיות עקרוניות הקשורות לכתיבת היסטוריה בעת העתיקה פשוט אינו נזכר. ואם לספר על עצמי ידעתי, אודה בגאווה כי לאחרונה לצורך דיון ביהושע פרק כ"ב מיהרתי לקרוא את דבריו של חיות בנושא. מחד גיסא ההיקף מחייב צמצום, אך הבחירות במה לצמצם, כפי שכבר ציינתי, יש והן מעוררות תהייה, מאידך גיסא הניתוח המעמיק של הקיים בספר הופך אותו לספר יסוד לכל העוסק בנביאים ראשונים, וזאת למרות שהמסקנה הסופית, שהתזה המקיפה של נות אינה עומדת במבחן הזמן, אינה חידוש. וחיות עצמו מודע לכך, כדבריו: "לצד התמיכה הגורפת לתאוריה של נות היו גם שהתנגדו לה. חלקם באופן מוחלט וחלקם ניסו להציג מודל מורכב ומשופר. ההתנגדות הלכה וגברה בין החוקרים של סוף המאה העשרים ותחילת המאה העשרים ואחת" (עמ' 23). ככלל כוחו של הספר אינו בחידושיו, אלא בהצגת מחקר המבוסס על ניתוח פילולוגי פרטני, מחקר ספרותי-ביקורתי במיטבו.

Yairah Amit

Tel Aviv University